

مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز، مقاله‌ی علمی-پژوهشی

سال چهاردهم، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۴۰۱، پیاپی ۵۴، صص ۱۲۱-۱۴۸

DOI: 10.22099/JBA.2022.43785.4242

نقش اسنادی ادبیات منظوم در بازنمایی بناهای تخریب‌شده صفوی مطالعه‌ی موردی: عمارت بهشت‌آیین در مثنوی‌نامه میرزا محمدعلیا نصرآبادی

مصطفی گودرزی*

بهزاد محبی**

چکیده

بنا به سلیقه و خواست شاهان صفوی، سفارش‌هایی مبنی بر توصیف ابنیه‌ی احدائی به شاعران داده می‌شد. منظومه‌ی *خمس‌ه‌ی سه‌گانه‌ی عبدی‌بیگ شیرازی*، تصاید صائب تبریزی، *گلزار سعادت میرزاحسن* تأثیر، *شهرآشوب محمدطاهر وحید قزوینی*، *رمزالریاحین رمزی کاشانی* و *مثنوی‌نامه‌ی وصف عمارت‌خانه‌ی شاه‌ی میرزاحمدعلیا نصرآبادی* از این جمله آثار به شمار می‌روند. اگرچه اغلب این اشعار حاوی وجه مبالغه‌آمیزی در توصیف و شرح فضا هستند؛ ولی با توجه به اینکه تعداد زیادی از این بناهای وصف‌شده به‌طورکلی ویران شده‌اند، این اشعار اطلاعات تاریخی مهمی را ارائه می‌کنند که نمونه‌ی این موارد را در جایی دیگر نمی‌توان سراغ گرفت. شفیع‌ای شیرازی و میرزاحمدعلیا نصرآبادی، دو شاعر دوره‌ی صفوی، اشعاری را در وصف عمارت بهشت‌آیین سروده‌اند. مثنوی‌نامه‌ی نصرآبادی جزء آثار بدیعی است که در وصف عمارت بهشت‌آیین سلطان‌حسین صفوی سروده شده است. از این بنا که در دوره‌ی

* استاد گروه مطالعات عالی هنر، دانشگاه تهران mostafagoudarzi@ut.ac.ir (نویسنده‌ی مسئول)

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران mohebi_behzad@yahoo.com

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۸/۲۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۳/۱۷

قاجار تخریب‌شده، اطلاعات بسیار کمی در اسناد منشور باقی مانده است. از مشخصه‌های اصلی این مثنوی‌نامه ارائه‌ی اطلاعات مربوط به تزئینات بنا، قواعد کار، نحوه‌ی انجام کار، دستمزد، دسته‌بندی در توضیح فضای کلی بنا و تعریف حرفه‌ها و صفت هر کدام از بخش‌هاست. مقاله‌ی حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است، نشان از آن دارد که این اشعار و به‌ویژه سروده‌ی نصرآبادی علاوه بر وصف بنا، اطلاعات مربوط به مکان قرارگیری، ترتیب بناها در نسبت با هم و پرداختن به فضا و محیط پیرامونی و توصیف فضای درونی و تزئینات به‌کاررفته را در اختیار قرار می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: ادبیات منظوم، بناهای صفوی، عمارت بهشت‌آیین، مثنوی‌نامه، مثنوی‌نامه‌ی نصرآبادی.

۱. مقدمه

اگرچه دوران حکومت دویست‌ساله‌ی صفویان، با چالش‌های فراوانی روبه‌رو بوده است؛ اما در نتیجه‌ی نوع نگاه شاهان صفوی که مبتنی بر ارائه‌ی حکومتی باثبات و بسیار باشکوه بود، در بسیاری از حوزه‌ها پیشرفت‌های محسوسی انجام شد. کاخ‌ها و بناهای باشکوه آن دوران را می‌توان نتیجه‌ی این نوع تفکر دانست. عمارات باشکوهی که می‌توانستند مخاطب را تحت‌تأثیر عظمت و زیبایی خود قرار دهند و بر شکوه شاهان صفویه بیفزایند. بنا به سلیقه و خواست شاهان صفوی، سفارش‌هایی مبنی بر توصیف کاخ‌ها و ابنیه‌ی احداثی به شاعران داده می‌شد. منظومه‌ی *خمسه‌ی سه‌گانه‌ی عبدی‌بیگ شیرازی*^۱ *قصاید صائب تبریزی*^۲ *گلزار سعادت میرزاحسن تأثیر*^۳ *مثنوی‌نامه‌های عاشق و معشوق*، عمارت پادشاهی، *همایون تپه* و دیگر اشعار محمدطاهر وحید قزوینی^۴ *رمزالریاحین* رمزی کاشانی^۵ و *مثنوی‌نامه‌ی وصف عمارت‌خانه‌ی شاه‌ی میرزاحمدعلیا*^۶ از این جمله آثارند. اغلب این اشعار در قالب مثنوی و باعنوان «مثنوی‌نامه» پدید آمده‌اند. منظومه‌های سروده شده درباره‌ی بناهای دوره‌ی صفویه، روال یکسانی ندارند. اشعار صائب تبریزی بیشتر شامل توصیف‌های ادبی مبالغه‌آمیزست که در نهایت تاریخ ساخت و اتمام آن به‌صورت حروف ابجد در منظومه آورده شده است. عبدی‌بیگ شیرازی فراتر از این محدوده به

توصیف فضا و ساختار بنا نیز پرداخته است. میرزاحسن تأثیر در *گلزار سعادت* و میرزاحمدعلیا در *مثنوی‌نامه‌ی خود* علاوه بر توصیف‌های انجام‌شده به سایر جزئیات و روند ساخت بنا نیز اشاره کرده‌اند. رمزی کاشانی در *رمز‌الریاحین* که به توصیف گل‌ها به چند عمارت و فضای داخل آن پرداخته است. محمدطاهر وحید قزوینی در آخر مثنوی *نامه‌ی عاشق و معشوق* اشعاری را سروده که به «شهر آشوب»^۷ مشهور است. وی علاوه بر توصیف شهر اصفهان، ۵۳ صنف مرسوم شهر اصفهان را نیز برشمرده و در باب هر کدام از آن‌ها اشعاری را سروده است. اطلاعات مربوط به ساختار کلی، مکان قرارگیری، تاریخ ساخت و اتمام، ترتیب بناها در نسبت با هم و پرداختن به فضا و محیط پیرامونی و توصیف فضای درونی و تزئینات به‌کاررفته‌ی بناهای مختص شاهان صفویه از ویژگی‌های دیگر این مثنوی‌نامه‌هاست. اگرچه در رابطه با بناهای برجای‌مانده‌ی دوره‌ی صفویه و تزئینات آن، تحقیق‌های متعددی انجام شده؛ ولی هنوز به‌دقت به بناهای تخریب‌شده توجه نشده است. اهمیت دستیابی به چنین اطلاعاتی از آن جهت مهم است که امروزه تعداد زیادی از این بناها به‌کلی از بین رفته‌اند و به‌جز همین دست مطالب و تعداد محدودی از منابع تاریخی، چیز دیگری در این باب وجود ندارد. عمارت بهشت‌آئین نیز جزء آن دسته بناهای تخریب‌شده‌ای است که امروزه اطلاعات بسیار اندکی درباره‌ی آن وجود دارد و تا زمان نگارش مقاله‌ی حاضر، هیچ پژوهشی درباره‌ی این بنا انجام نشده است. از جهت دیگر می‌توان اذعان داشت که اگرچه کاخ‌های صفوی در فضای داخلی شهر قرار گرفته بودند و امکان دید نمای بیرونی آن برای همگان وجود داشت؛ اما فضای داخلی کاخ‌ها و بخش مربوط به حرمسرا جزء مکان‌هایی شمرده می‌شد که در برخی موارد حتی نزدیکان پادشاهی نیز اجازه‌ی تردد به آن مکان را نداشتند؛ بنابراین ساختار این مجموعه‌ها صورت مجهولی یافته و توصیف شاعران می‌تواند راهگشای دستیابی به هویت و ساختار این دست از بناها باشد. فرضیه‌ی مقاله‌ی حاضر مبتنی بر این است که واکاوی منظومه‌های صفوی و تحلیل آن‌ها می‌تواند به فهم وجوه ساختاری و تزئینی بناهای تخریب‌شده‌ی صفوی کمک شایانی کند و نیز در بطن این سروده‌ها مواردی

همچون برخی از مسائل اجتماعی و تعاملات انسانی دوران صفویه مشهود است که می‌تواند به درک عمیق جامعه‌ی ایرانی دوره‌ی صفوی و نکات ضعف و قوتش بینجامد.

۱.۱. بیان مسئله

از منابع مرتبط با معماری دوران صفویه، آثار منظومی هستند که در وصف بناها سروده شده‌اند. اگرچه این آثار ساختار مبالغه‌آمیزی در توصیف دارند؛ اما تعدادی از این اشعار، حاوی برخی از اطلاعات تاریخی هستند که به‌ندرت می‌توان مشابه آن را در سایر منابع تاریخی یافت. در این منظومه‌ها شاعر در ابتدا به حمد و ستایش الهی پرداخته و بعد از تکریم شأن حضرت محمد (ص) و ائمه‌ی هدی، پادشاه دوران معاصر خود را به‌عنوان بانی امر موردتمجید قرار داده؛ سپس به‌صورت زائدالوصف به عمارت، پل و... موردنظر اشاره و در باب زیبایی‌اش، به انواع مختلف صور ادبی اشعارش را بیان کرده است. اطلاعات آورده‌شده در این توصیف‌ها، از جهت تاریخی مهم است؛ مواردی چون عنوان سفارش‌دهنده، طراح، سازنده، زمان‌بندی ساخت، اتمام کار، تزئینات انجام‌شده در نمای بیرونی و درونی، نگاره‌های ترسیمی در دیوارها در جهت بازنمایی و مقایسه با بناهای برجای‌مانده و نیز برخی اطلاعات جنبی درباره‌ی شهر و ساختار آن و تعاملات اجتماعی از این دست هستند. بررسی و تحلیل این اشعار، امکان رسیدن به ساختار کلی و وجوه تزئینی بناهایی را به دست می‌دهد که به‌دلیل تخریب کلی امکان مشاهده‌ی آن‌ها وجود ندارد. ارائه‌ی این اطلاعات تاریخی آنجا اهمیت بیشتری دارد که بنا برنوشته‌های تاریخی در زیبایی و شکوه از بناهای برجای‌مانده‌ی صفویه سرآمدتر بوده‌اند. اهمیت این مثنوی نامه‌ها در برخی از بناها چنان است که به‌عنوان تنها سند توصیفی باقی‌مانده ارزیابی می‌شوند. مثنوی‌نامه‌ی نصرآبادی که در باب وصف بنای بهشت‌آئین شاه‌سلطان‌حسین صفوی سروده شده، از این دست آثار شمرده می‌شود. به‌جز این مثنوی‌نامه، فقط در دو سروده‌ی شفیعی‌شیرازی^۱ و چند سند تاریخی، آن‌هم به‌صورت مختصر به این بنا اشاره شده و ضمن ارائه‌ی اطلاعات بسیار جزئی درباره‌ی انتساب این کاخ به شاه‌سلطان‌حسین

صفوی، به زیبایی و شکوه آن اشاره شده و عامل تخریب آن را عبدالله‌خان^۹ حاکم قاجاری اصفهان ذکر کرده‌اند. نصرآبادی در *مثنوی‌نامه‌ی خود* به تفصیل در باب این بنا، نحوه‌ی ساخت، سرعت ساخت و نقش و نگار تزئینی آن سخن رانده و علاوه بر ساختار توصیف شکلی به مسائل اجتماعی دوران خود نیز اشاره کرده است.

۱.۲. پیشینه‌ی تحقیق

تحقیق‌های انجام‌شده درباره‌ی بناهای تخریب‌شده‌ی دوره‌ی صفوی و اشعار مرتبط با این بناها بسیار محدود هستند، شهیدی مارنانی (۱۳۹۵)، در مقاله‌ی «باغ سعادت‌آباد اصفهان در آینه‌ی مثنوی گلزار سعادت» به منظومه‌ی گلزار سعادت میرزامحسن تأثیر پرداخته و با توجه با توصیفی که از باغ سعادت‌آباد اصفهان در آن صورت گرفته، به تشریح فضای معماری این مجموعه پرداخته است. عزیزاده و همکاران (۱۳۹۳)، در مقاله‌ی «ویژگی‌های فضایی طرح باغ صفوی سعادت‌آباد قزوین، بر اساس مثنوی‌های *روضه الصفات* و *دوحه الازهار* عبدی‌بیگ شیرازی» ساختار فضایی حاکم بر شهر، خیابان، باغ و بناهای باغ را بر اساس ویژگی‌های عینی و معنایی موردتوجه قرار داده است. اشراقی (۱۳۸۸)، در مقاله‌ی «توصیف نقاشی‌های عمارات دولتخانه‌ی صفوی در اشعار عبدی‌بیگ» با استناد به اشعار عبدی‌بیگ به تصاویر ترسیمی کاخ‌های مجموعه‌ی جعفرآباد قزوین پرداخته است. اشراقی (۱۳۸۷)، در مقاله‌ی «توصیف دولتخانه و کاخ و باغ‌های صفوی در منظومه‌های عبدی‌بیگ نویدی، شاعر دوران شاه‌تهماسب اول» ضمن معرفی آثار منظوم و منثور عبدی‌بیگ شیرازی، اشعار سروده شده در باب بناهای قزوین را موردتوجه قرار داده است. سلطانی (۱۳۸۷)، در مقاله‌ی «باغ سعادت‌آباد قزوین بر اساس منظومه‌های عبدی‌بیگ نویدی شیرازی» اشعار مرتبط با هندسه و عناصر کالبدی باغ را مهم‌ترین بخش از سروده‌های عبدی‌بیگ دانسته و اطلاعات به‌دست‌آمده از نحوه‌ی جدول‌کشی خیابان را در تشریح واقعیت موجود آن خیابان‌ها، بااهمیت ارزیابی کرده است. نوشتار حاضر اولین پژوهش انجام‌شده درباره‌ی عمارت بهشت‌آئین و نیز *مثنوی‌نامه‌ی نصرآبادی* است و بنا بر

تحقیق‌های فراوانی که نگارندگان انجام داده‌اند تا زمان نگارش این مقاله، هیچ تحقیق مکتوب منتشرشده‌ای در این زمینه وجود ندارد.

۲. منظومه‌ها

۲.۱. *خمسه‌های سه‌گانه*، عبدی‌بیگ شیرازی

عبدی‌بیگ شیرازی در *خمسه‌های سه‌گانه‌اش* به توصیف فضا، مکان و تزئینات به‌کاررفته در معماری بناهای جعفرآباد و باغ و عمارات سعادت‌آباد قزوین پرداخته است. توصیف‌های وی امروزه به‌عنوان منبعی معتبر در بیان وضعیت آن دوران به‌شمار می‌روند. *آئین اسکندری* که پنجمین منظومه از نخستین *خمسه‌ی وی* به‌شمار می‌رود و در سال ۹۵۰ هـ.ق سروده شده است، مطالبی درباره‌ی هنر و هنرمندان دارد. اگرچه این مطالب در بخش دوم این منظومه و شامل چند صفحه بیشتر نیست؛ اما تفکیک قلم به قلم نباتی و حیوانی و توصیف هنرمندان چینی، فرنگی، ایرانی و نام بردن از بهزاد و میرک به‌عنوان نگارگران بزرگ و نیز آوردن مطالب این شاعر در نوشته‌هایی چون *دیباچه‌ی قطب‌الدین محمد قصه‌خوان*^۱، بر اهمیت این مطالب می‌افزاید و نشان از جایگاه والای هنر و هنرمند نقاش در نزد وی دارد. نام بردن از چند واژه‌ی تخصصی نگارگری آن دوران نیز از مزیت‌های این اثر است. این موارد نکته‌های را در روش و اسلوب هنری بیان می‌کنند که امروزه بسیار مهم هستند:

جهان را هنر طرفه پیرایه‌ایست	هنرمند را چون فلک پایه‌ایست
قلم نقش بندست و چهره‌گشای	قلم بر دو نوع آفریده خدای
یکی از نبات آمده دلپذیر	نی قند گشته ز بهر دبیر
دگر نوع ازو نوع حیوانی است	کش از آب حیوان درافشانی است

(عبدی‌بیگ، ۱۹۷۷: ۱۰۲-۱۰۳)

عبدی‌بیگ در *خمسه‌ی سوم* خود که شامل مثنوی‌های *روضه‌الصفات*، *دوحه‌الازهار*، *جنه‌الاثمار*، *زینه‌الاوراق* و *صفیحه‌الاخلاص* هستند، به توصیف عمارت‌ها و باغ‌های شهر

قزوین پرداخته است. وی در ابتدای دوره/الزهار که به معماری و نقاشی‌های دیواری قصرهای شاهی قزوین اختصاص دارد، به موارد تکنیکی در تزئینات معماری اشاره کرده است و از این جهت اطلاعات دست اولی را در اختیار قرار می‌دهد:

شهنشه شهری اندر جنب قزوین فکنده طرح با صد زیب و تزئین
بنام آن شهر عالی جعفرآباد که شاه جعفری افکنده بنیاد

بود سال تاریخ این کان نور زهی جای عیش و مقام و سرور
نصیبش جوانی و عمر دوام نشان تا ز چرخست و ازو نیز نام
(همان، ۱۹۷۴: ۲۶)

وی در عنوان «صفت حاشیه و خیابان‌های باغ» اطلاعات بسیار مفیدی را در رابطه با ساختار، تزئینات و تعداد پنجره و برج آن ارائه می‌کند:

برسم حاشیه بر دور این باغ خیابانیست زو افلاک را داغ
همایون خانه و ندر میانش مربع حوضی از کوثر نشانش
ده و دو پنجره بر وی فلک‌وار ده و دو برج را گشته نمودار
(همان: ۳۷-۳۹)

توصیف‌هایی که با عنوان «صفت ایوان شمالی» و «خطاب به ایوان شمالی» آورده، در درک چگونگی فضا و تصویرسازی ذهنی از محیط کمک بسیار می‌کند. بیان تعداد باغ‌های آن مکان و نیز اشاره به وقف یکی از باغ‌ها و آن هم برای امام‌رضا (ع) از نکات دیگر قابل توجه است:

درین سو چارده باغست معمور زانوار و فواکه گشته پرنور
یکی زین چارده نذر امامست امامی کافتاب او را غلامست
(همان: ۴۷)

در ادامه ضمن نام بردن از باغ‌های مراد، باغ عبدالله‌خان، باغ بدرخان، باغ قورباشی، باغ شمس‌الدین، باغ حاجی‌آقا، قطعه گلزار، باغ فرخزادبیگ و باغ قطب‌الدین جامی به «سرکار» هر باغ نیز اشاره می‌کند:

دگریک روضه [که] از عیب عاریست که سرکارش علی سبزواریست
(همان)

عبدی‌بیگ بعد از نوشتن در باب «صفت عمارت و باغات جانب غربی» و «صفت خانه‌ی شروانی» به مراسمی که در «دولت‌خانه‌ی جعفرآباد» برگزار شده و خود شاعر در آنجا حضور داشته اشاره کرده و به توصیف شب آنجا «صفت شب روح‌پرور دولت‌خانه‌ی جعفرآباد» و نیز نقاشی‌های ترسیم‌شده در دیوارهای آنجا می‌پردازد:

به هر سو مانوی کلکی مهندس رقم کرده یکی زبینه مجلس
به هر جانب ز صورت‌های شیرین شده منسوخ صورتخانه‌ی چین
(همان: ۶۸)

بر اساس عناوینی که عبدی‌بیگ آورده و توصیف‌هایی که کرده، می‌توان به فضای تزئینی آنجا پی برد. عناوین تصویری بدین شرح هستند: «صفت شیرین و فرهاد و کوه بیستون، تصویر شیرین و خسرو و چشمه‌ی آب، تصویر مجلس بزم، تصویر شکارگاه، تصویر چوگان‌بازی، تصویر باغ و سیر جوانان در آن، تصویر مجلس یوسف و زلیخا و دست بردن زنان مصر، تصویر رزم، تصویر شکارگاه، صفت قهق اندازی^{۱۱} و صفت ایوان مصور به تصویر غزای^{۱۲} گرجی» (عبدی‌بیگ، ۱۹۷۴: ۶۹-۱۱۲). عبدی‌بیگ به گنبد مثبت‌کاری این مجموعه و تصاویر آن نیز اشاره کرده است:

بهم ابرو فرنگی گونه‌گونه ز سیم‌رغ آمده و اثر در نمونه
(همان: ۸۷)

اشعار او از این اماکن بسیار دقیق و با جزئیات است و بر اساس همین اشعار می‌توان به نمای کلی از مجموعه‌ی عمارت شاهی قزوین پی برد. طبق آنچه شاعر روایت کرده،

وی با مشاهده‌ی عینی به توصیف شاعرانه‌ی اماکن بالا پرداخته و اشعارش به نقشه‌ای می‌ماند که به صورت جزء به جزء، آنچه را که بوده به صورت کلامی درج کرده است. مقایسه‌ی سروده‌های وی با توصیف‌های انجام‌شده توسط سیاحانی که از قزوین این عمارات را بازدید کرده‌اند، بر این موضوع صحنه می‌گذارد.

۲.۲. گلزار سعادت، میرزا محسن تبریزی

میرزا محسن تأثیر تبریزی متخلص به «تأثیر» از شاعران زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی و هم‌دوره‌ی صائب تبریزی بوده و در اصفهان سکونت داشته است. «از مهم‌ترین و ارزشمندترین بخش اشارات تاریخی در دیوان این شاعر، بخشی است که در آن به معرفی و توصیف ابنیه و آثار تاریخی اصفهان پرداخته و اطلاعات ذی‌قیمتی در مورد بنا، ویژگی‌های بنا، سازنده و تاریخ بنا می‌دهد» (پاشا اجلالی، ۱۳۷۳: ۲). گلزار سعادت به توصیف سعادت‌آباد اصفهان اختصاص دارد و عناوین کلی و بخش‌های آن به این شرح است:

در تعریف عمارت مژگان

دگر در وی مژگان آسمانی	بطرح از هشت خلد او را نشانی
بین بر طرح آن عالی نشیمن	ندیدی آسمان را گمر مژگان
چه هشتی ده نه او چرخ دوار	به اطرافش بکه آن اسلوب تالار
گلستانش فرنگی دستگاهست	که بر سر این بنا آن را کلاهست

(تأثیر، بی تا: ۲۴۲)

در صفت جدول فواره

میان باغ فرش از خاره داده	سراسر جدول فواره داده
پی فواره نه‌ری با طراوت	مرتب از عمارت تا عمارت

(همان: ۲۴۳)

در تعریف میدان و عمارت میدان واقعه در باغ «مزره» که احداثی نواب کامیاب سپهر رکاب اشرف اقدس اعلی است:

دگر در سمت غرب آن گلستان یکی میدان برای گوی و چوگان
در آن میدان یکی تالار عالی دو عالم از جلالش یک جلالی
(همان: ۲۴۴-۲۴۵)

یکی از بناهای درباری صفوی اصفهان، عمارت «اوج مرتبه» معروف به «سه مرتبه» بوده و با توجه به تخریب این عمارت در دوران بعد از صفویه، امروزه اطلاعات بسیار اندکی از این بنا در دسترس است. سروده‌ی تبریزی نمای کلی از این بنا را به دست می‌دهد:

سه تالار آن عمارت را بزینت یکی را بر یکی آئین رفعت
برنگ‌آمیزی آن نقش ارژنگ مصور کرده مه را کاسه رنگ
(همان: ۲۴۵-۲۴۶)

وی در ادامه به تعریف «پل حسن‌آباد و پل چوبین»، «در صفت دریاچه»، «در صفت کشتی»، «در تعریف دولتخانه‌ی باغ» و وصف وجوه هنری آن‌ها پرداخته است:

مصور بسته در نقاشی او کمر محکم برنگ خامه مو
بنقش دلکش آن نقش ارژنگ مصور کرده گل را کاسه رنگ
منبت کاریش در قصر و ایوان نکو چون جبهه پرچین خوبان
(همان: ۲۵۰-۲۵۱)

تأثیر چنین اشعاری را در وصف «فرح‌آباد» اصفهان سروده است. این مجموعه که در زمان شاه‌سلطان‌حسین صفوی (۱۰۷۹-۱۱۳۹ هـ.ق) بنا شده بود، ابتدا در حمله‌ی افغان‌ها (۱۱۳۵ هـ.ق) و سپس در دوران بعدی به کلی ویران شده و از بین رفت. وی ضمن توصیف ادبی عمارت این مجموعه، به تزئینات و ساختار آن نیز اشاره کرده است:

چشمه هر طاقِ مُقرنس درو چون گل صدبرگ مُقرنس درو
سنگ درو بسکه ز احصا برون جلوه شیرین کند از بیستون
(همان: ۲۰۱)

توصیف‌های انجام‌شده‌ی شاعر چنان است که گویی در یک نقطه‌ی بالاتر از مکان‌های وصف‌شده قرار گرفته و بر اساس مشاهدات عینی خود، آنچه را که موجود بوده، در قالب زبان شعر نگاشته است.

۲.۳. قصاید، میرزا محمدعلی صائب تبریزی

صائب تبریزی از نامدارترین شاعران دوره‌ی صفویه است. او در دربار شاه‌عباس دوم (۱۰۴۲-۱۰۷۷ هـ.ق) به ملک‌الشعرایی دربار دست یافت. ادوارد براون (Edward Browne) درباره‌ی او این‌چنین نوشته: «به نظرم تنها کسی است که در این کتاب لایق شرح مفصل است» (براون، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۸۹). زمانی که صائب همراه شاه‌عباس دوم به مازندران رفت و در «اشرف»^{۱۳} اقامت گزید، اشعاری را در وصف اشرف سرود:

دیده‌ها را شستشو دادن ز گرد اصفهان کار هر ناشسته‌رویی نیست، کار اشرف است
(صائب، ۱۳۷۰، ج ۶: ۳۶۲۰)

صائب که در اشعار قبلی خود «اشرف» را بسیار ستوده بود، این‌بار «صفی‌آباد» را والاتر و زیباتر از اشرف توصیف می‌کند:

اشرف که بهشت است ازو در عرق شرم بالا نکنند سر ز هوای صفی‌آباد
هرچند به اشرف نرسد هیچ مقامی بالاتر از آن است صفای صفی‌آباد
الحق که نگین خانه معموره اشرف می‌خواست نگینی چو بنای صفی‌آباد
(همان: ۳۶۲۰)

اگرچه سروده‌های صائب بیشتر وجه ادبی و توصیف‌های کلامی را شامل می‌شود؛ اما با ذکر برخی تاریخ‌ها، اطلاعات دقیقی را در باب مدت‌زمان ساخت و تکمیل بناهای صفوی در اختیار می‌گذارد.

۲.۴. رمز‌الریاحین، محمدهادی رمزی

سرودن رمز‌الریاحین در زمان شاه‌عباس دوم شروع شده و در سال ۱۰۹۸ (ه.ق.) به پایان رسیده است. رمزی در این مجموعه، وصف و مناظره‌ای از زبان گل‌ها ترتیب داده که از نرگس شروع شده و به گل سرخ خاتمه یافته است. «وی علاوه بر اینکه اطلاعاتی در باب گل‌ها ارائه می‌کند، به‌طور مشخص در اشعار خویش به باغ هزارجریب نو پرداخته و آن را توصیف کرده است» (افشار، ۱۳۴۴: ۶۲). رمزی در عنوان «در تعریف هزارجریب نو» به توصیف این باغ می‌پردازد:

که باغی در کنار اصفهان است که عیش افزاتر از باغ جنان است
بهشت آئینه‌دار طلعت اوست مسیحا در هوای نکهت اوست
(رمزی، بی‌تا: ۱۱۷)

در باب «در تعریف عمارت» به تزئینات مقرنس و شمسه‌ی به‌کاررفته در آن عمارت اشاره کرده است:

خم ابروی آن طاق مقرنس خم افکنده به پشت چرخ اطلس
فروغ شمسه زرین طاقش فکنده خرمن گل در رواقش
(همان: ۱۲۴)

۲.۵. شهر آشوب، محمدظاهر وحید قزوینی

شهر آشوب‌ها اشعاری را شامل می‌شوند که در قالب بیان یک واقعه‌ی عاشقانه، به توصیف شهر و بیان مختصات آن و نیز حرفه‌ها و مشاغل پرداخته می‌شود. یکی از مشهورترین شهر آشوب‌های سروده شده، متعلق به وحید قزوینی (۱۰۱۵-۱۱۱۲ ه.ق.)، ادیب و سیاستمدار عصر صفوی، است. وی در اغلب اشعار خود توجه خاصی به توصیف شهر و بنا داشته و به‌جز شهر آشوب‌ها در چند شعر با عناوین: «در تعریف عمارت شاهی»، «در وصف همایون تپه‌ی اشرف» و «گلزار عباسی» به توصیف شهر و عمارت شهری پرداخته است (رک. جعفریان، ۱۳۹۸: ۶۲۱).

از قزوینی دو شهر آشوب باقی مانده که یکی از آن‌ها با عنوان *عاشق و معشوق* سروده شده است. این مثنوی شامل هزار و سیصد بیت می‌شود و بخشی از این مثنوی به توصیف شهر اصفهان اختصاص دارد:

بنمود سواد شهری از دور مانند سواد دیده پرنور
شهری همه خانه‌هاش پر زر چون کاخ خیال کیمیاگر
چون دل همه خانه‌ها شمالی هر یک چو بنای چرخ عالی
(وحید قزوینی، بی‌تا: ۸۹)

شهر آشوب دیگر قزوینی شامل ۴۵۰۰ بیت می‌شود و در پنج بخش تدوین شده است. وی در بخش چهارم به توصیف اماکن و بناهای چهارباغ، هزارجریب، کوه صفا، بازار، مساجد و حصار شهر پرداخته است. قزوینی بعد از این موارد، به نقاشی‌های در ورودی قیصریه‌ی شهر اصفهان اشاره می‌کند:

چه گویم ز میدان نقش جهان که گیتی است چون نقش خاتم در آن
در او پیش طاقی چو قوس قرح مزین به صد رنگ عیش و فرح
مصور در او صورت جنگ‌گاه به رنگی چو خونین شود زان نگاه
(جعفریان، ۱۳۹۸: ۶۳۱-۶۳۲)

۳. عمارت بهشت آئین

بیشترین پژوهش‌های انجام‌شده در رابطه با بناهای صفوی شامل آثار باقی مانده از آن دوران است و درباره‌ی بناهای تخریب‌شده، به‌جز چند مورد محدود درباره‌ی تالار آئینه‌خانه^{۱۴} و تالار طویله^{۱۵} تحقیق‌های مبسوطی انجام نشده است و دلیل این مسئله را می‌توان در دسترس نبودن منابع و نیز سختی فرایند تحقیق دانست. در موارد زیادی به‌ویژه در تحقیق‌های داخلی، بی‌توجهی به کل منابع موجود و استفاده از موارد گزینشی، اشکال‌هایی را در روند تحقیق و نتیجه‌ی به‌دست‌آمده ایجاد کرده است. یکی از موارد مجهول دوران صفویه، بناهایی هستند که امروزه تنها نامی از آن مانده است و تنها در برخی از منابع

می‌توان اطلاعات جزئی در رابطه با آن‌ها را مشاهده کرد. عمارت بهشت‌آئین در این دسته قرار دارد و از این عمارت سلطان‌حسین صفوی، اطلاعات بسیار کمی در منابع مکتوب و تصویری وجود دارد؛ اما در بطن همین موارد می‌توان به زیبایی و شکوه این عمارت پی برد. سلطان‌حسین صفوی تا قبل از ساخت این عمارت، در «دیوان آئینه‌خانه» اقامت داشته است. آن‌گونه که نصیری، وقایع‌نگار همان دوران، می‌نویسد: «محمدباقر مجلسی شیخ‌الاسلام، تابان و لامع گشته، به عمارت آئینه‌خانه طلبیدند و به شرف نظر مقارنه‌اش مشرف گردانیدند و به گذاشتن تاج و هاج^{۱۶} عالم خراج شاهی، اعلیحضرت ظل‌اللهی را در میان پادشاهان روی زمین سربلند و به بستن کمر و تزئین به خنجر، کمر بسته اجرای حدود شرع انوار و در سلک فرماندهان عرصه‌ی ماء و طین، ارجمند نمود» (نصیری، ۱۳۷۳: ۱۹).

وی بعد از ساخت عمارت بهشت‌آئین تا آخر حکومت رسمی خویش در آنجا سکونت داشته و تنها زمانی که محاصره‌ی اصفهان به نه ماه کشیده می‌شود و مردم اصفهان سر به شورش می‌گذارند، در این زمان مجبور به بیرون آمدن از کاخ می‌شود: «سلطان جمشید نشان، از اندرون‌خانه‌ی بهشت‌آئین خود بیرون آمد و با عمله‌جات و مقربین درگاه فلک اشتباه، ناچار و بی‌اختیار از شهر بیرون رفته» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۵۹). این عمارت در پشت تالار طویله و در کنار تالار آئینه، قصر دریاچه و مهمان‌خانه بنا شده بود (تصویر شماره‌ی ۱).

خان صدر که بعد از پدرش حاکم اصفهان شد، دانسته است: «محراب‌بیک قوشچی گوید: عالیجاه عبدالله‌خان حاکم اصفهان، پسر عالیجاه حاجی محمدحسین‌خان اصفهانی،... حکومت اصفهان و یزد و کاشان و قم و لرستان را با صدارت داشت و چنان تسلطی یافته که هر چه دلش میخواست از قوه بفعل آورد،... سر در هزارگریب و شهر فرح‌آباد و قصر جهان‌آرای جهانشاهی و بهشت‌آئین شاه‌سلطان حسینی را خراب نمود که در هفت کشور بخوبی این چهار مکان کسی ندیده و نشنیده» (همان: ۲۱۰-۲۱۱). هرچند به جهت ناآرامی‌ها و جنگ‌های متعدد انجام شده در اصفهان، عمارت بهشت‌آئین نیز آسیب‌هایی دیده بود؛ اما ساختار و شالوده‌ی کلی آن تا اوایل قاجار برپا بوده و در دوره‌ی فتحعلی‌شاه قاجار، این کاخ به واسطه‌ی عبدالله‌خان، حاکم وقت اصفهان، به کلی ویران می‌شود و بعدها در محل این عمارت دبیرستان دخترانه بنا می‌شود (رک. جابری انصاری، ۱۳۲۲: ۳۵۰).

۳. ۲. اشعار شفیعی شیرازی

شفیعی شیرازی متخلص به «اثر» از شاعران اواخر دوره‌ی صفویه، دو سروده در وصف عمارت بهشت‌آئین دارد:

حَبْدًا طالار شاهنشاه گردون بارگاه کز فلک لاف بلندی پیش طاقش بد نماست
گر طلا و لاجورد انجم و افلاک را حل نمایند از برای زینت آن نارسا است
بسکه صرف این عمارت شد متاع بحروکان گرد جارویش جواهر سرمه‌بخش دیده‌هاست
جان فدای کلک‌نقاشش که در صنعت‌گری دلنشین تصویر آن مانند حرف سخاست
(شفیعی شیرازی، ۱۳۷۲: ۲۸۱-۲۸۲)

وی در سروده‌ی دیگری به اسم این عمارت اشاره کرده است:

تعالی‌الله ز قدر شأن این قصر بهشت‌آئین که از طاقش کند کسب بزرگی ذره در کیوان
ندارد کشور ایجاد تالاری به آن رفعت نباشد گلشن فردوس را قصری به آن سامان

بجز حوضی که می‌باشد در این بزم بهشت‌آئین ندیده هیچ‌کتس در روستائی چشمه حیوان
(همان: ۲۸۴-۲۸۵)

۳.۳. مثنوی‌نامه‌ی وصف عمارت‌خانه‌ی شاهی، میرزا محمدعلیا نصرآبادی

مثنوی‌نامه‌ی مذکور در وصف عمارت بهشت‌آئین شاه‌سلطان حسین صفوی سروده شد است. در شروع این مثنوی‌نامه از القاب «افصح المتکلمین» و «حضرت استاد» برای نصرآبادی استفاده شده که نشان از جایگاه والای وی دارد.

نصرآبادی بعد از مطالب اولیه و توصیف ایوان، به توصیف عناصر جزئی فضای تزئینی این عمارت پرداخته و ویژگی‌های آینه و آینه‌خانه را آورده است؛ سپس به ترتیب با مشخص کردن عناوین کلی: تعریف گچکار و توصیف گچ، صفت جدول، صفت حوض‌ها و آب آن، تعریف نقاشی و نقاش، وصف شبیه بزم قلم، بیان شبیه عاشق، تفضیل شبیه هر عضوی از اعضای معشوق از سرتاپا که نقاش کشیده، وصف شبیه عاشق و معشوق باهم، تجدید تعریف عمارت، صفت سرکار و معمار، تفضیل کار فرمودن سرکار به هر صنفی، کارفرمایی سرکار به بنا و تعریف بنا، صفت گچکار و تعریف گچ، تعریف نجاری و نجار، تفضیل شبیه آنچه سرکار سفارش فرموده به چه کیفیت کشیده، صفت اهتمام سرکار به عملی عمارت و مدح و ثنای بندگان شاهنشاهی ظل‌اللهی، به سرودن اشعاری در باب هرکدام پرداخته است.

۳.۳.۱. اطلاعات تاریخی مثنوی‌نامه

این مثنوی‌نامه حاوی اطلاعاتی است که در منابع دیگر به آن‌ها اشاره نشده است. نحوه‌ی کار، تقسیم وظایف، زمان کار کارگران و برخی اطلاعات مستور در اشعار به جهت تحلیل و کسب اطلاعات اولیه جالب توجه هستند. نصرآبادی از همت والا و مهارت سرکار و معمار یاد کرده و به تقسیم وظایفی که توسط او صورت می‌گرفت، اشاره دارد و در بُعد نظارت آن‌ها را افرادی توانا و ماهر معرفی می‌کند:

چه سرکاری که هر کاری که فرمود
ز اخلاص شه دین مخلصش نام
توان گفتن که سبق در عمل بود
ید طولی هر انگشتی بدستش
عیان ز آغاز کتابش حسن انجام
به هر کاری چو کسری بند و بستش
ارسطورای و افلاطون عزیمت
سراپا عین هوش و مغز فطرت
(نصرآبادی، بی تا: ۷۹)

وی در معرفی گچ‌کار و توصیف آن، به تلاش مداوم آن‌ها اشاره می‌کند و این بار نه فقط طرح و بنا را که خود اشخاص را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. این مشخصه در سایر اشعاری که در وصف دیگر بناها سروده شده‌اند، مورد توجه نبوده است:

پی سامان کار خویش هر بار
ز مروارید آب افشرده گچ‌کار
سر شب خسته بود از ضعف خوابید
هلال از بس برین گچ ماله مالید
(همان: ۷۶)

از دیگر ویژگی‌های این مثنوی نامه، اطلاعاتی است که درباره‌ی دوره‌ی صفوی و مشخصه‌های آن بیان می‌کند، از آن جمله نگاه مثبتی که به غلامان هندی و گرجی وجود داشته و از آن‌ها با صفت خدمتکار دلسوز یاد شده است:

بود این‌جا چون خدمتکار دلسوز
غلام هندی و گرجی شب و روز
(همان)

از نکات جالب این مثنوی نامه، اشاره به میزان دستمزد کارگران عمارت است که در جهت اتمام سریع عمارت، مزد بیش از اندازه پرداخت می‌شده تا کار شبانه‌روز پیش رود:

یکی روزانه را ده داده بس مزد
تمام شب نمندی گل کشی دزد
(همان: ۸۵)

۲.۳.۳. تزئینات عمارت بهشت آئین در مثنوی نامه‌ی نصرآبادی

اگرچه در دوره‌های قبلی نیز آثاری در بناهای سلطنتی سروده شده است؛ اما دسته‌بندی نصرآبادی درباره‌ی مشاغل و برشمردن صفت هرکدام از آن‌ها و نیز توصیف واقع‌گرایانه، از سایر آثار برتر و دقیق‌تر است. وی توصیف کار هر صنعت و زیبایی آثارشان را به صورت جداگانه آورده است.

۱. ۲. ۳. آئینه‌کاری

آن‌گونه که از منابع و آثار باقی‌مانده برمی‌آید، آینه‌کاری جز جدایی‌ناپذیر تزئینات معماری دوره‌ی صفویه بوده است و استادان بسیار متبحری در این عرصه فعالیت داشته‌اند. نصرآبادی به این اشاره کرده و چنین سروده است:

به هر آئینه‌اش با خط جوهر نوشته عـبده روح سکـندر
از این آئینه‌های مهر آئین جهان روشن‌تر از چشم جهان‌بین
(همان: ۷۵)

۲. ۲. ۳. گچ‌کاری

نصرآبادی در دو قسمت جداگانه به این حرفه و توصیف آن پرداخته. در بخش اولیه بیشتر توصیف استعاری آورده شده است:

چنان گردیده دیوارش مصفا که هر گمگشته‌ای اینجاست پیدا
هوایش روح‌بخش افتاده چندان‌که دارد قالب هر خشت آن جان
(همان: ۷۶)

در بخش دوم، نوع کار و زیبایی آثار این هنرمندان را مطرح کرده است:

به هر سمتی که مستی گچ رساندی طلوع صبح آنجا خشک ماندی
به دیواری گزین گچ شمشه می‌بست به پشتش پرتو مهتاب می‌جست
(همان: ۷۹)

۳.۳.۲. نقاشی

از مهم‌ترین بخش‌هایی که در این مثنوی‌نامه به آن توجه شده، نقاش و نقاشی است که در چند زیرمجموعه و با عناوین شبیه بزم قلم، بیان شبیه عاشق، تفصیل شبیه هر عضوی از اعضای معشوق از سرتاپا که نقاش کشیده، وصف شبیه عاشق و معشوق باهم آمده است:

شبیه هر چه فرمودی به نقاش همان را جلوه دادی در نظر فاش
رساندی هر خیالی تا به خاطر همان ساعت بعینه بود حاضر
(همان: ۸۰)

نصرآبادی ضمن ستودن کار نقاش و مهارتش، به موضوع‌های ترسیمی نیز اشاره کرده است؛ بنابراین بر اساس توصیف‌های قبلی و نیز عناوین آورده شده، می‌توان دریافت که بخشی زیادی از تزئینات عمارت شامل نقاشی‌های عاشقانه با موضوع‌های فرهاد و شیرین، یوسف و زلیخا و لیلی و مجنون بوده است:

سراپا کاوش دل‌های سنگین کشیده هرکجا فرهاد و شیرین
عیان پاداش دین و حب دنیا رقم گردید چون یوسف و زلیخا
فزون از طول و عرض دشت و هامون نمایان ناز لیلی عجز مجنون
(همان: ۷۸)

۳.۳.۲.۴. حوض آب

حوض آب یکی از عناصر به‌کاررفته در عمارت بهشت‌آئین بوده و شاعر به‌صورت مختصر به صفت جدول، صفت حوض‌ها و آب آن اشاره کرده است:

فتد نظاره چون بر آب جدول همان‌دم عقده‌های دل شود حل
از آن جدول به هر سو آب غلطان به رنگ جان به خاک‌پای جانان
ز هر حوضش بادا چشم بد دور کزان جاریست چندین چشمه نور
حلاوت بخش کام از سنگ مرمر که اینجا جوش خورده شیر و شکر
(همان: ۷۶)

۳.۲.۵. صنایع چوبی

نصرآبادی ضمن اشاره به کاربرد چوب در این عمارت، به وصف زیبایی و استحکام آن‌ها پرداخته است. ساختار کلی این مثنوی‌نامه دربردارنده‌ی اطلاعات کلی درباره‌ی سفارش‌دهنده، زمان کار، نحوه‌ی انجام کار، سرعت ساخت‌وساز، هزینه‌ی امور جاری، افراد دخیل در امور ساخت، وجوه کلی بنا، ساختار تزئینی و نقش‌ونگار ترسیمی در عمارت بهشت‌آئین است. ارزش این مثنوی‌نامه چنان افزون است که می‌توان آن را به‌عنوان سند تاریخی درباره‌ی تعاملات اجتماعی و نحوه‌ی تقسیم‌کار و هزینه‌های پرداختی دانست. این‌گونه موارد نه‌تنها در هیچ‌کدام از مثنوی‌نامه‌های آن دوران، بلکه در دوره‌های بعدی نیز بدان صورت نیامده است.

۳.۴. تاریخ ساخت عمارت بهشت‌آئین

درباره‌ی زمان ساخت این بنا، تفاوت یک‌ساله‌ای بین اشعار شفیعی‌ای شیرازی و نصرآبادی وجود دارد. در دو شعر شفیعی‌ای شیرازی با حروف ابجد «بارگاه خسروی»، «مکان عدل باشد همچو طاق کسری این ایوان» به سال ۱۱۰۵ ه.ق اشاره شده است:

چون مشرف شد باتمام این بنا تاریخ او از اثر جستم که مدّاح شه از صدق و صفاست
آسمان بر آستانش سر فرود آورد و گفت بارگاه خسروی تاریخ این عالی بناست
(شفیعی‌ای شیرازی، ۱۳۷۲: ۲۸۱-۲۸۲)

الهی تا بنای هستی عالم بجا باشد درین عالم بنا باد آفتاب دولتش تابان
اثر می‌جست تاریخ بنایش هاتقی گفتا: مکان عدل باشد همچو طاق کسری این ایوان
(همان)

اما در مثنوی نصرآبادی با حروف ابجد «مکان دولت و جای سعادت» سال ۱۱۰۶ ه.ق

برای زمان ساخت مشخص شده است:

ز تاریخ بنا هم ناگزیر است که کلک بندگی را دستگیر است
پی تاریخ گفتا صدق نیت مکان دولت و جای سعادت
(نصرآبادی، بی تا: ۸۱)

برای نگارندگان دلیل تفاوت این یک سال معلوم نشد؛ اما با در نظر گرفتن اینکه شاه سلطان حسین در سال ۱۱۰۵ هـ.ق به سلطنت رسیده و کاخ مورد نظر در زمان بسیار کوتاهی بنا شده و چنان تعبیرهای زیبایی در وصف آن به کار رفته است، این سؤال مطرح می‌شود: آیا عملاً امکان ساخت بنا و اتمام آن در چنین زمان کوتاهی وجود داشته یا اینکه در بناهای قبلی و طبق نوشته‌ی کتاب دستور شهریاران تعمیراتی صورت گرفته است؟ اول، بنا بر نوشته‌ی نویسنده‌ی دستور شهریاران تعمیر و نظیف بنا در همان ایام عزاداری شاه قبلی و طی زمان کوتاهی انجام شده است (رک. نصیری، ۱۳۷۳: ۲۷)، دوم، با توجه به نوشته‌های تاریخی سرعت ساخت بنا در آن دوران بسیار بالا بوده است، کله‌منار یا قلم منار اصفهان در زمان شاه طهماسب و به عنوان یادبودی از شکار او، تنها در مدت زمان هفت یا هشت ساعت شروع و اتمام می‌شود (رک. همایون، ۱۳۴۸، ج ۲: ۷۵) و عمارت باغ دلگشای جهان‌نمای اصفهان در عرض نه ماه به پایان می‌رسد (رک. شاملو، ۱۳۷۴: ۳۰۴-۳۰۵) و کاروان‌سرای فرح‌آباد مازندران فقط در عرض پانزده روز ساخته شده است (رک. دلاواله، ۱۳۴۸: ۱۴۳). نصرآبادی نیز به اهتمام شبانه‌روزی معمار در ساخت سریع بنا اشاره کرده است:

به گردش از پی انجام این کار چو روز و شب در آن معمار و سرکار
(همان: ۷۹)

وی درجایی دیگر در وصف همت کارگران در ساخت بنا سروده:

ز اصرارش شدی بی شبهه مزدور به دستی گل، به دستی خشت محشور
(همان: ۸۰)

وی به تلاش بی‌وقفه‌ی استادان کار برای به سرانجام رسانیدن این عمارت اشاره دارد و گویی با توصیف سختی کار، با آن‌ها اعلام همدردی می‌کند:

پی سامان کار خویش هر بار ز مروارید آب افشوده گچکار
سر شب خسته بود از ضعف خوابید هلال از بس برین گچ ماله مالید
(همان)

بنابراین ساخت سریع عمارت در دوره‌ی صفوی امری مرسوم بوده و ساخت عمارت بهشت‌آئین نیز در مدت زمان یک‌ساله امکان‌پذیر بوده است.

۴. نتیجه‌گیری

معماری دوره‌ی صفویه به‌دلیل شکوه و عظمتش اهمیت زیادی دارد، آن‌چنان‌که در منابع تاریخی آمده، علاوه بر آثار باقی‌مانده، بناهای متعددی در آن دوران وجود داشته که به لحاظ ساختار و تزئین، از آثار پابرجای امروزی نه‌تنها در درجه‌ی پایین‌تری قرار نداشته‌اند؛ بلکه در برخی از وجوه اعتبار بیشتری داشته‌اند. همین مسئله ضرورت توجه به این‌دست از بناها و کشف زوایای پنهان آن‌ها را ایجاب می‌کند. درباره‌ی بسیاری از بناهای تخریب‌شده‌ی صفوی اطلاعات بسیار اندکی باقی مانده است. این کاخ‌ها در عظمت و زیبایی سرآمد دوران بوده‌اند و چنان مورد توجه که بازدیدکنندگان را مدهوش زیبایی خود می‌کردند. بررسی‌های تاریخی با بهره‌گیری از اسناد معتبر، روشنای بسیاری از نقاط تاریک و مبهم بنای تخریب شده است و با جستاری در مجموعه‌ی منابع تاریخی مکتوب و تصویری می‌توان به ساختار، وجوه تزئینی و مکان این بناها دست یافت. امروزه این اطلاعات در حوزه‌های مختلف سیاسی، جامعه‌شناختی، هنر و بسیاری دیگر از موارد کاربرد دارد. با در نظر داشتن موارد ذکر شده، اطلاعات ثبت‌شده‌ی مستند هر مقطع تاریخی، هرچند کم، بسیار باارزش است. در مقاله‌ی حاضر اشعار دوران صفویه، به‌عنوان سند تاریخی در کسب اطلاعات و تشریح وضعیت هنری آن دوران مورد توجه قرار گرفته است. بنا بر آنچه در دوره‌ی صفویه مرسوم بوده، شاعران به‌صورت سفارشی یا خودخواسته و تقدیمی، اشعاری را در وصف بناهای صفوی می‌سرودند و برخی از این اشعار نگاه واقع‌گرایانه دارند. به‌واسطه‌ی این اشعار می‌توان مکان تقریبی و وضعیت ساخت و

تزئینات به‌کاررفته در این نوع از بناها را به دست آورد. وضعیت سعادت‌آباد قزوین از مجموعه اشعار عبدی‌بیگ شیرازی قابل‌بازنمایی است و این مورد در اشعار محمدهادی رمزی، وحید قزوینی و میرزامحسن تأثیر نیز نمود دارد و اطلاعات مهمی را درباره‌ی بناهای تخریب‌شده‌ی صفوی به دست می‌دهند.

عمارت بهشت‌آئین شاه‌سلطان‌حسین از جمله بناهای تخریب‌شده‌ی صفوی در دوره‌ی قاجار است که اطلاعات بسیار کمی از آن باقی مانده و در بیشتر منابع تاریخی فقط به ذکر نام این عمارت اکتفا شده است و هیچ سند تصویری از آن موجود نیست. *مثنوی‌نامه‌ی وصف عمارت‌خانه‌ی شاه‌ی میرزامحمدعلیا نصرآبادی* که در همان دوران شاه‌سلطان حسین سروده شده، تنها اثر جامع و دست‌اول موجود درباره‌ی این عمارت است. بررسی *مثنوی‌نامه‌ی مذکور* نمای کلی از ساختار و ویژگی‌های تزئینی این عمارت را در اختیار می‌گذارد. شاعر به نقاشی‌های این بنا با موضوع‌های ترسیمی خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا نیز اشاره کرده است. در این مثنوی علاوه بر توصیف‌های مبالغه‌آمیز مرسوم دوره‌ی صفوی، اطلاعات مهمی درباره‌ی نظارت کلی سرکار و معمار بر تمامی بخش‌ها، نحوه‌ی گچ‌کاری، همت تمامی مجموعه و تلاش شبانه‌روزی‌شان برای به‌پایان‌رسانیدن سریع عمارت، نحوه‌ی محاسبه‌ی دستمزدها و اقوام شاغل در ساخت بنا آورده شده و از آن‌رو که آوردن این نوع از اطلاعات در سایر مثنوی‌نامه‌های مشابه آن دوران مرسوم نبوده است، اهمیت *مثنوی‌نامه‌ی نصرآبادی* بیشتر نمایان می‌شود.

یادداشت‌ها

۱. خواجه زین‌العابدین‌علی (۹۲۱-۹۸۸ ه.ق.) مشهور به عبدی‌بیگ شیرازی و متخلص به «نویدی» از شاعران دوره‌ی سلطنت شاه‌طهماسب اول است.
۲. محمدعلی صائب تبریزی (۱۰۰۰-۱۰۷۹ ه.ق.) در دربار شاه‌عباس دوم به ملک‌الشعرایی دربار دست یافت.

۳. میرزاحسن تأثیر تبریزی (۱۰۶۰-۱۱۳۱ هـ.ق.) از شاعران زمان شاه‌سلیمان و شاه‌سلطان حسین صفوی است.

۴. محمد طاهر بن حسین وحید قزوینی (۱۰۱۵-۱۱۱۲ هـ.ق.) ادیب، دبیر و سیاستمدار دوره‌ی صفوی است که مناصب مختلف حکومتی را در دربار شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان و سلطان حسین صفوی داشته.

۵. محمدهادی با تخلص «رمزی» (۱۰۴۰-؟ هـ.ق.)، شاعر و نقاش دوره‌ی صفوی، سرودن رمز‌الریاحین در زمان شاه‌عباس ثانی شروع شده و در سال ۱۰۹۸ هـ.ق. در زمان شاه‌سلیمان به اتمام رسیده است (رک. افشار، ۱۳۴۴: ۶۲).

۶. درباره‌ی میرزاحمدعلیا نصرآبادی اطلاعات خاصی در دست نیست؛ اما بنا بر اسناد تاریخی وی پسر محمد مؤمن از کارگزاران دربار شاه بوده و مشخص است که درجات مختلف درباری را طی کرده و بنا به مطالب سفیر پرتغال در زمان شاه‌سلطان حسین به مقام رئیس کل تشریفات سلطنتی رسیده است (رک. رافیدالگو، ۱۳۹۶: ۵۵).

۷. گونه‌ای از ادبیات منظوم را «شهر آشوب» می‌نامند، منظومه‌هایی که محتوای آن‌ها به‌طور غالب در شکل یک عاشقانه، به مشاغل، اصناف و اماکن پرداخته و در توصیف خود مشخصه و موارد خوب و بد هر کدام را می‌آورد (رک. جعفریان، ۱۳۹۸: ۶۱۵-۶۱۷).

۸. شفیعی شیرازی متخلص به اثر، از شاعران قرن دوازدهم هـ.ق در زمان شاه سلطان حسن صفوی بوده است، وی در شیراز زاده شد، ولی تاریخی دقیقی از سالروز تولد و مرگ وی در دست نیست، مرگ او در دو سال متفاوت ۱۱۱۳ هـ.ق و ۱۱۲۱ هـ.ق ذکر شده است.

۹. پسر محمد حسین خان صدر اصفهانی (۱۱۸۵-۱۲۳۹ هـ.ق) وزیر فتحعلی شاه قاجار، بعد از پدر به‌جای وی به صدارت منصوب گردید. وی از سال ۱۲۲۱-۱۲۳۹ هـ.ق. حاکم اصفهان بوده است.

۱۰. دیباچه‌ی قطب‌الدین محمد قصه‌خوان در سال ۹۶۹ هـ.ق. بر مرقع شاه‌طهماسب اول صفوی نوشته شده است. این مرقع به شماره‌ی ۶۰۲۲ در کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک ثبت شده است (رک. سکی، ۱۳۸۱: ۱).

۱۱. قپق چوب بلندی بود که در زمان صفویه در میدان‌های بزرگ شهر برپا می‌شد و در بالای چوب چیزی قرار داده می‌شد. سوارکارانی که به آن‌ها قپق‌انداز می‌گفتند اگر می‌توانستند با تیر و کمان آن را هدف قرار دهند از شخص شاه جایزه دریافت می‌کردند.

۱۲. به معنی جنگ.
۱۳. این مکان به سال ۱۰۲۱ هـ.ق. و در دوره‌ی شاه‌عباس اول صفوی با نام عمارت دیوان‌خانه بنا شد و کاخ تابستانی او بوده است.
۱۴. از جمله بناهای باشکوه صفویان بوده که در کنار زاینده‌رود قرار داشته است. ساختار کلی آن بر اساس چهل‌ستون شکل‌گرفته بوده و حتی برخی از نویسندگان آن را نمونه‌ی کوچکی از چهل‌ستون دانسته‌اند. این بنا در زمان قاجار به کلی تخریب شده است.
۱۵. از بناهای مشهور دوران صفویه در زمره‌ی آثاری شمرده می‌شود که در طی دوران حکومت قاجار به کلی تخریب شده و امروزه معدود منابع تصویری و مکتوبات دلالت بر زیبایی این تالار دارند.
۱۶. فروزنده و درخشنده.

تشکر و قدردانی

مقاله‌ی حاضر از پایان‌نامه‌ی دکتری نگارنده‌ی دوم با عنوان دلایل و عوامل موثر در تخریب بناهای صفوی اصفهان و بازآفرینی وجوه تزئینی منتخبی از این بناها (مطالعه‌ی موردی: تالار طویله، تالار آیینه‌خانه، کاخ جهان‌نما) که در دانشگاه تهران به راهنمایی نگارنده‌ی اول انجام یافته، مستخرج شده است، بدین وسیله از مساعدت مجموعه‌ی دانشگاه کمال تشکر را داریم.

منابع

- آصف، محمدهاشم. (۱۳۵۲). رستم‌التواریخ. تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- اشراقی، احسان. (۱۳۸۷). «توصیف دولتخانه و کاخ و باغ‌های صفوی در منظومه‌های عبدی بیگ نویدی، شاعر دوران شاه تهماسب اول». فرهنگ، شماره‌ی ۶۸، صص ۴۱-۵۸.
- _____ (۱۳۸۸). «توصیف نقاشی‌های عمارات دولتخانه صفوی در اشعار عبدی بیگ». فرهنگ، شماره‌ی ۸۸، صص ۱-۱۳.
- الاصفهانی، محمدمهدی. (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان. تصحیح منوچهر ستوده، تهران: امیرکبیر.

نقش اسنادی ادبیات منظوم در بازنمایی بناهای تخریب‌شده... / مصطفی گودرزی ————— ۱۴۷

افشار، ایرج. (۱۳۴۴). «رمز الریاحین، در وصف اصفهان و مناظره گل‌ها». وحید، شماره‌ی ۲۵، صص ۱۶-۶۶.

بروان، ادوارد. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ایران*. ترجمه‌ی بهرام مقدادی، ج ۴، تهران: مروارید. پاشا اجلالی، امین. (۱۳۷۳). «اشارات تاریخی شهر اصفهان در دیوان تأثیر تبریزی شاعر معاصر شاه‌سلیمان و شاه‌سلطان حسین صفوی». *نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه تبریز*، دوره‌ی ۳۷، شماره‌ی ۱۵۳-۱۵۴، صص ۱-۱۴.

تأثیر، میرزاحسن. (بی‌تا). *کلیات تأثیر*. نسخه‌ی خطی، شماره‌ی ۹۵۷، تهران: کتابخانه‌ی ملی مجلس شورای اسلامی.

تحویلدار، میرزاحسین‌خان. (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان*. به‌کوشش منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران.

جابری انصاری، محمدحسن خان. (۱۳۲۲). *تاریخ اصفهان و ری*. اصفهان: عمادزاده. _____ (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*. تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل.

جعفریان، رسول. (۱۳۹۸). «شهر آشوب‌ها و شهر آشوب وحید قزوینی». *مقالات و رسالات تاریخی*، دفتر هفتم، صص ۶۱۵-۶۷۰.

دلاواله، پیتر. (۱۳۴۸). *سفرنامه دلاواله*. ترجمه‌ی شعاع‌الدین شفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

رافیدالگو، گریگور. (۱۳۹۶). *گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه‌سلطان حسین صفوی*. ترجمه‌ی پروین حکمت، تهران: دانشگاه تهران.

رمزی، محمدهادی. (بی‌تا). *رمز الریاحین*. نسخه‌ی خطی، شماره‌ی ۱۰۱۱، تهران: کتابخانه‌ی ملی مجلس شورای اسلامی.

سکی، یوشیفوسا. (۱۳۸۱). «دبیاچه قطب‌الدین محمد قصه‌خوان بر مرقع شاه‌طهماسب». *نامه‌ی بهارستان*، شماره‌ی ۲، دفتر ۶، صص ۳۰۹-۳۱۶.

سلطانی، مهدی. (۱۳۸۷). «باغ سعادت آباد قزوین بر اساس منظومه‌های عبدی‌بیگ نویدی شیرازی». *گلستان هنر، دوره‌ی ۴، شماره‌ی ۱، صص ۳۸-۴۷*.

شاملو، ولی قلی بن داود قلی. (۱۳۷۴). *قصص الخاقانی*. تصحیح سیدحسن سادات ناصری، ج ۱، تهران: سازمان چاپ و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
شفیعی شیرازی. (۱۳۹۰ق). *دیوان اشعار*. نسخه‌ی خطی، شماره‌ی ۱۵۱۲۵، تهران: کتابخانه‌ی ملی مجلس شورای اسلامی.

شهیدی مارنانی، نازنین. (۱۳۹۵). «باغ سعادت آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت». *مطالعات معماری ایرانی، شماره‌ی ۹، صص ۶۷-۸۴*.

صائب تبریزی، محمدعلی. (۱۳۷۰). *دیوان صائب تبریزی*. ج ۶، تهران: علمی و فرهنگی.
عبدی‌بیگ شیرازی، خواجه زین‌العابدین علی. (۱۹۷۴). *دوحه‌الازهار*. به‌کوشش علی مینایی تبریزی و ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو: دانش.

_____ (۱۹۷۷). *آئین اسکندری*. به‌کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو: دانش.

علیزاده، آریتا و همکاران. (۱۳۹۳). «ویژگی‌های فضایی طرح باغ صفوی سعادت‌آباد قزوین، بر اساس مثنوی‌های *روضه‌الصفات* و *دوحه‌الازهار* عبدی‌بیگ شیرازی». *اثر، شماره‌ی ۶۷، صص ۴۷-۵۶*.

نصرآبادی، میرزامحمدعلیا. (بی‌تا). *مثنوی‌نامه وصف عمارت‌خانه شاهی*. نسخه‌ی خطی، شماره‌ی ۱۴۱۹۰، تهران: کتابخانه‌ی ملی مجلس شورای اسلامی.

نصیری، محمدابراهیم. (۱۳۷۳). *دستور شهریان*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

وحید قزوینی، محمدطاهر. (بی‌تا). *کلیات اشعار*. نسخه‌ی خطی، شماره‌ی ۱۱۶۱، تهران: کتابخانه‌ی ملی مجلس شورای اسلامی.

همایون، غلامعلی. (۱۳۴۸). *اسناد مصور اروپائیان از ایران*. ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.